AGRAR SOHADA SHARTNOMAVIY MUNOSABATLAR SUB'YEKTLARI SIFATIDA QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARINING HUQUQIY MAQOMI MASALALARI

Bekniyazov A.J.
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada agrar sohada shartnomaviy munosabatlarning ishtirokchilari - fermer xo'jaliklari, dehqon xo'jaliklari, qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) va agroklasterlarning huquqiy maqomi tahlil qilinadi. Ularning fuqarolik-huquqiy sub'yektligi, shartnoma tuzishdagi huquq va muomala layoqatining o'ziga xos jihatlari, shuningdek kontraktatsiya va fyuchers shartnomalari amaliyotida yuzaga kelayotgan muammolar yoritiladi. Muallif qonunchilikdagi bo'shliqlarni bartaraf etish va taraflarning tengligi tamoyilini ta'minlashga qaratilgan takliflar beradi.

Kalit so'zlar: *agrar huquq, qishloq xo'jaligi korxonasi, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, kooperativ, agroklaster, kontraktatsiya, fyuchers shartnomasi, huquqiy maqom.*

Аннотация. *В статье анализируется правовой статус фермерских и дехканских хозяйств, сельскохозяйственных кооперативов и агрокластеров как участников договорных отношений в аграрной сфере. Рассматриваются особенности их гражданской правосубъектности, право- и дееспособности при заключении договоров, а также проблемы практики контрактации и фьючерсных договоров. Предлагаются меры по устранению пробелов в законодательстве и обеспечению равенства сторон.*

Ключевые слова: *аграрное право, сельскохозяйственное предприятие, фермерское хозяйство, дехканское хозяйство, кооператив, агрокластер, контрактация, фьючерсный договор, правовой статус.*

Abstract. *The article examines the legal status of farms, dehkan farms, agricultural cooperatives and agroclusters as parties to contractual relations in agriculture. It discusses their civil legal personality and capacity to conclude contracts, as well as problems arising in contract farming and futures agreements. The author proposes measures to address legislative gaps and ensure equality between the parties.*

Keywords: *agrarian law, agricultural enterprise, farm, dehkan farm, cooperative, agrocluster, contract farming, futures contract, legal status.*

Kirish

Qishloq xo‘jaligi - iqtisodiyotning strategik tarmog‘i bo‘lib, uning samaradorligi ko‘p jihatdan yetishtiruvchilar, tayyorlov va qayta ishlash korxonalari o‘rtasidagi shartnomaviy munosabatlarning barqarorligiga bog‘liq. O‘zbekistonda 2017 yil 9 oktyabrdagi PF-5199-son Farmonda ta’kidlanganidek, qabul qilingan «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi va «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi qonunlar fermer va dehqon xo‘jaliklarining huquqiy maqomini belgilab, ularning qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi asosiy sub’yektlar sifatida shakllanishini ta’minladi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining 99 foizdan ortig‘i aynan shu xo‘jaliklar va tomorqa yerlarida yetishtirilmoqda [6].

Amalda esa yetishtiruvchilar va klasterlar o‘rtasidagi munosabatlarda nizolar tez-tez yuzaga kelmoqda. Buning sabablaridan biri - agroklasterlarning mustaqil huquqiy shakl sifatida aniq belgilanmaganligi va shartnoma taraflarining iqtisodiy jihatdan teng emasligidir. Maqolaning maqsadi - agrar shartnomaviy munosabatlar sub’yektlarining huquqiy maqomini qiyosiy-tahliliy o‘rganish va uni takomillashtirish yo‘llarini aniqlashdir.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda formal-yuridik, qiyosiy-huquqiy, tizimli tahlil usullaridan, shuningdek normativ-huquqiy hujjatlar va rasmiy manbalarni o‘rganishdan foydalanildi.

Shartnoma va tadbirkorlik sub’yektlarining fuqarolik-huquqiy tartibga solinishi masalalari milliy sivilist olimlar - I.B. Zokirov, H.R. Raxmonqulov, Sh.N. Ro‘zinazarov, N.S. Narmatov asarlarida o‘rganilgan [10-14]. Bu umumnazariy yondashuvlarni agrar shartnomaviy munosabatlarga tatbiq etishda qishloq xo‘jaligining o‘ziga xos jihatlari hisobga olinadi.

1. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining huquqiy maqomini belgilovchi asoslar

Agrar shartnomaviy munosabatlar Fuqarolik kodeksi, xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning shartnoma-huquqiy bazasi to‘g‘risidagi qonun hujjatlari hamda soha qonunlari bilan tartibga solinadi [2, 4, 5, 10]. Xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilishdan kelib chiqadigan munosabatlar Fuqarolik kodeksi va tegishli xo‘jalik shartnomalari to‘g‘risidagi qonun bilan tartibga solinishi belgilangan [4].

Qishloq xo‘jaligida xo‘jalik yuritish shakllarini quyidagicha tasnif etish mumkin:

• **fermer xo‘jaligi** - tovar qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi, mustaqil xo‘jalik yurituvchi sub’yekt sifatida yuridik shaxs huquqlariga ega xo‘jalik [1, 8];

• **dehqon (shaxsiy yordamchi) xo‘jaligi** - oilaviy mayda tovar xo‘jaligi bo‘lib, u alohida «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi qonun bilan tartibga solinadi va yuridik shaxs hisoblanmaydi [3];

• **qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi)** - a’zolarning ixtiyoriy birlashuvi asosidagi yuridik shaxs; fermer xo‘jaligi ixtiyoriy ravishda tashkil etilganda ham uning boshlig‘i shirkat xo‘jaligi boshqaruviga murojaat qilishi nazarda tutilgan [1];

• **agroklaster** - qishloq xo‘jaligi xomashyosini yetishtirishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo‘lgan zanjirni birlashtiruvchi tadbirkorlik tuzilmasi.

Ushbu sub’yektlarning huquqiy maqomi bir xil emas: fermer xo‘jaligi o‘z nomidan shartnoma tuzib, huquq va majburiyatlarga ega bo‘la oladi, dehqon xo‘jaligida esa shartnomaviy munosabatlarda xo‘jalik a’zolari yoki uning yurituvchisi ishtirok etadi. Bu holat taraflarning javobgarlik doirasi, mulkiy ta’minot va nizolarni hal etish tartibiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shartnoma erkinligi Fuqarolik kodeksining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lib, fuqarolar va yuridik shaxslarning shartnoma tuzishdagi erkinligi kodeksda (354-modda) mustahkamlangan [2]. Shu sababli agrar shartnomaviy munosabatlarda ham taraflarning ixtiyoriyligi va tengligi umumiy qoida hisoblanadi, unga cheklovlar esa faqat qonun bilan belgilanishi mumkin. Fermer xo‘jaligi mustaqil xo‘jalik yurituvchi sub’yekt sifatida o‘z ishlab chiqarish yo‘nalishini, shartnoma tarafini va shartlarini belgilash huquqiga ega [1]. Biroq amalda bu huquq yer ijarasi, moliyalashtirish va klaster bilan ishlab chiqarish zanjiriga bog‘liqlik kabi omillar ta’sirida cheklanishi mumkin.

2. Fermer xo‘jaligining shartnoma sub’yekti sifatidagi maqomi

Fermer xo‘jaligi to‘g‘risidagi qonunga ko‘ra, xo‘jalik a’zolari ixtiyoriy ravishda birlashadi, mehnat shartnomasi asosida ishlovchi shaxslar esa xo‘jalik a’zosi hisoblanmaydi [1]. Bu fermer xo‘jaligining ichki tuzilishi (a’zolik) bilan tashqi shartnomaviy faoliyatini (yollanma mehnat, yetkazib berish, ijara, kontraktatsiya) ajratish zaruratini ko‘rsatadi.

Fermer xo‘jaligining shartnomaviy maqomining o‘ziga xos jihatlari:

1. **Yer bilan bog‘liq cheklovlar.** Yer uchastkalari fermer xo‘jaligiga mulk emas, uzoq muddatli ijara asosida beriladi. Shu sababli yer ijarasi shartnomasining bekor qilinishi boshqa barcha shartnomalarning bajarilishiga ta’sir etadi, bu esa huquqiy barqarorlikka putur yetkazadi.

2. **Mahsulot yetkazib berish majburiyatlari.** Fermer xo‘jaliklari hosilni tayyorlovchi tashkilotlarga kontraktatsiya shartnomasi asosida topshiradi. Kontraktatsiya Fuqarolik kodeksida oldi-sotdi shartnomasining alohida turi sifatida tasnif qilinadi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov

tashkilotlari o‘rtasidagi shartnomalarni tuzish, ro‘yxatdan o‘tkazish, bajarish va monitoring qilish tartibi alohida Nizom bilan belgilangan [7].

3. **Birlashish huquqi.** Fermer xo‘jaliklari ixtiyoriy ravishda birlashishlari mumkin; bu huquqning amalda buzilishi holatlari matbuotda va mutaxassislar tomonidan qayd etilgan [8].

Kontraktatsiya va fyuchers shartnomalarining huquqiy tabiati

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov tashkilotlari o‘rtasidagi kontraktatsiya shartnomalari qonunchilik klassifikatorida bir vaqtning o‘zida fuqarolik qonunchiligidagi oldi-sotdi shartnomalari turi va qishloq xo‘jaligidagi shartnomalar sifatida qayd etilgan [7]. Bu fermer xo‘jaligining shartnomasiga Fuqarolik kodeksining oldi-sotdi va majburiyatlar umumiy qoidalari bilan birga maxsus normalar ham qo‘llanilishini anglatadi [2, 4].

Nizom shartnomalarni tuzish, ro‘yxatdan o‘tkazish, bajarish hamda ularning bajarilishini monitoring qilish tartibini belgilaydi [7]. Monitoring ikkala tarafning huquqiy kafolatlarini ta’minlashga xizmat qilishi, lekin taraflarning iroda erkinligini cheklamasligi lozim.

Paxta-to‘qimachilik klasterlari va fermer xo‘jaliklari o‘rtasida kelgusi yil hosili uchun fyuchers shartnomalari har yili 1 oktyabrga qadar tuzilishi Prezident qarorida belgilangan [8]. Fyuchers shartnomasi hosil yetishtirilgunga qadar narx va hajm bo‘yicha kelishuvni ifodalaydi, shu sababli narx o‘zgarishi, hosildorlik pasayishi va fors-major xavflarini taraflar o‘rtasida taqsimlash shartnomaning muhim shartlaridan biri bo‘ladi.

2023 yil noyabrda fermerlarga bir viloyat ichidagi istalgan klaster bilan fyuchers shartnomasi tuzish va ortib qolgan hosilni birja orqali sotish imkoniyati berilishi belgilandi [8]. Bu taraflarni tanlash erkinligini kengaytirgan bo‘lsa-da, matbuotda fermer xo‘jaliklari va kooperativ o‘rtasida qonuniy tuzilgan shartnoma mavjud bo‘lgan holda uchinchi taraf - klasterning shartnomaga aralashuvi haqidagi muammolar ko‘tarilgan [8]. Fuqarolik qonunchiligida shartnoma uning taraflari uchun majburiy ekanligi qoidasiga ko‘ra, bunday aralashuv huquqiy asosga ega bo‘lishi uchun aniq qonuniy tartib belgilanishi talab etiladi.

Nizolarni hal etishda xo‘jalik shartnomalari to‘g‘risidagi qonun hujjatlari va Fuqarolik kodeksi qoidalari qo‘llaniladi [2, 4]. Shartnomada nizolarni hal etish tartibi, hisob-kitob muddatlari va kechiktirganlik uchun javobgarlik aniq belgilanmasa, iqtisodiy jihatdan zaif taraf sifatida ko‘pincha fermer xo‘jaligi zarar ko‘radi. Prezident tomonidan klaster va fermerlar o‘rtasida hisob-kitob intizomi buzilgan hollar qayd etilgani ham shu muammoning dolzarbligini ko‘rsatadi [8].

3. Klasterlar va kooperativlar: maqom va shartnomaviy muvozanat muammosi

Klaster tizimi joriy etilgach, fermer xo‘jaliklari bilan klasterlar o‘rtasidagi munosabatlar asosan shartnomalar orqali shakllandi. Qishloq xo‘jaligi vaziri 2020 yilda klaster va fermerlar o‘rtasidagi shartnoma tartibi alohida normativ hujjat bilan belgilanganini ma’lum qilgan bo‘lsa-da, jurnalistlar klasterlarning huquqiy maqomi hamon aniq belgilanmaganini va bu nizolarga sabab bo‘layotganini qayd etgan edi [8].

Amaldagi muammolarni quyidagicha guruhlash mumkin:

• **Maqomning nomuayyanligi.** «Klaster» tushunchasi mustaqil tashkiliy-huquqiy shakl sifatida emas, asosan xo‘jalik amaliyoti tushunchasi sifatida qo‘llaniladi. Qishloq xo‘jaligidagi kooperatsiya munosabatlarini yagona qonunda birlashtirish va qonun hujjatlaridagi ziddiyat va bo‘shliqlarni bartaraf etish bo‘yicha qonun loyihasi zarurligi ta’kidlanmoqda [8].

• **Taraflar tengligi tamoyilining buzilishi.** Fyuchers shartnomalari har yili 1 oktyabrga qadar tuzilishi belgilangan bo‘lsa, amalda fermerning shartnoma tuzish erkinligi ma’muriy ta’sir, hududiy «biriktirish» amaliyoti bilan cheklangan holatlar qayd etilgan [8]. 2023 yilda esa fermerlarga bir viloyat ichidagi istalgan klaster bilan fyuchers shartnomasi tuzish imkoni beriladigan bo‘ldi, bu tendeklik va tanlov erkinligi tomon ijobiy qadamdir [8].

• **Hisob-kitob intizomi.** Prezident yig‘ilishida ayrim klaster va fermerlar o‘rtasida hisob-kitob intizomi buzilgani qayd etilgan, bu moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish zarurligini ko‘rsatadi [8].

• **Uchinchi shaxslarning aralashuvi.** Kooperativ va fermer o‘rtasida qonuniy tuzilgan shartnomaga klasterning aralashuvi mutaxassislar tomonidan fuqarolik qonunchiligidagi shartnoma nisbiy xususiyati (shartnoma faqat taraflar uchun majburiy) tamoyiliga zid deb baholangan [8].

Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, kontrakt fermerligida taraflar tengligini ta’minlash uchun shartnomaning shaffof shartlari, narx belgilash mexanizmlari va nizolarni hal etishning mustaqil tartibi alohida ahamiyat kasb etadi [9].

Xorijiy tajriba va xalqaro yondashuvlar

YUNIDRUA, FAO va XFQJ (IFAD) tomonidan tayyorlangan kontrakt fermerligi bo‘yicha huquqiy qo‘llanma agrar shartnomalarni tartibga solish va tuzishga oid tavsiyalarni o‘z ichiga oladi [9]. Qo‘llanmadagi umumiy yondashuvga ko‘ra, shartnomaning yozma shakli, shartlarning aniqligi, narx belgilash tartibining shaffofligi va nizolarni hal etish mexanizmlari taraflar manfaatlarini muvozanatlashtirish vositasi hisoblanadi [9]. Bu yondashuv O‘zbekistonda fermer-klaster shartnomalarining namunaviy shartlarini takomillashtirish uchun ham asos bo‘la oladi.

Kanadada klaster deganda fermer xo‘jaliklarining sheriklik shartnomasi asosida yoki bir nechta fermerlardan iborat inkorporatsiyaga yoxud yirik qishloq xo‘jaligi korporatsiyalariga birlashgan holdagi faoliyati tushuniladi; misol uchun, Ontario provinsiyasida fermerlarning 30 foizi sheriklik shartnomasi asosida ishlashi qayd etilgan [8]. Daniya, Finlyandiya, Norvegiya va Shvetsiya tajribasi haqida esa fermer xo‘jaliklari klaster tizimiga asosan ixtiyoriylik asosida birlashishi ta’kidlangan [8]. Bu tajriba shuni ko‘rsatadiki, birlashish shaklining huquqiy asosi shartnomaviy va ixtiyoriy bo‘lganda fermerning mustaqil sub’yektlik maqomi saqlanib qoladi.

4. Takomillashtirish bo‘yicha takliflar

1. **Agrokooperatsiya va klasterlar to‘g‘risida yagona qonun qabul qilish**, unda klasterning tashkiliy-huquqiy shakli, huquq va majburiyatlari, fermerlar bilan munosabatlar asoslari belgilanishi.

2. **Namunaviy shartnomalarda taraflar muvozanatini ta’minlash:** narx belgilash formulasi, to‘lov muddatlari, kechiktirilganlik uchun javobgarlik, fors-major va hosil yo‘qotish xavfini taqsimlash.

3. **Shartnoma erkinligi kafolatini mustahkamlash:** hududiy biriktirishni taqiqlash va fermerning klaster/tayyorlovchini tanlash huquqini qonun darajasida mustahkamlash.

4. **Nizolarni hal etish mexanizmlarini rivojlantirish:** tezkor mediatsiya va ixtisoslashgan arbitraj/iqtisodiy sud tartibini joriy etish.

5. **Dehqon xo‘jaliklarining shartnomaviy ishtirokini yengillashtirish:** ularni kooperativlar orqali bozorga chiqish mexanizmlarini qonunan qo‘llab-quvvatlash.

6. **Shartnomalar raqamli monitoringini kengaytirish** va hisob-kitoblarni ochiq elektron platformalar orqali yuritish.

Xulosa

Agrar sohada shartnomaviy munosabatlar sub’yektlarining huquqiy maqomi bir tomondan fermer va dehqon xo‘jaliklari, kooperativlar bo‘yicha yetarli darajada tartibga solingan, ikkinchi tomondan klasterlarning maqomi va fermer-klaster shartnomalaridagi taraflar muvozanati qonunchilik darajasida to‘liq hal etilmagan. Tadqiqot natijalari yagona agrokooperatsiya qonunini qabul qilish, shartnoma erkinligi va taraflar tengligi tamoyillarini amalda ta’minlash hamda nizolarni hal etishning samarali mexanizmlarini yaratish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»gi Qonuni (yangi tahrir). - https://lex.uz/acts/30974

2. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. - https://lex.uz
3. O‘zbekiston Respublikasining «Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi Qonuni. - https://lex.uz
4. O‘zbekiston Respublikasining «Xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonuni. - https://lex.uz/acts/18942
5. O‘zbekiston Respublikasining «Qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkat xo‘jaligi) to‘g‘risida»gi Qonuni. - https://lex.uz
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 oktyabrdagi PF-5199-son Farmoni. - https://www.president.uz/uz/lists/view/1119
7. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilar bilan tayyorlov, xizmat ko‘rsatish tashkilotlari o‘rtasida shartnomalar tuzish, ro‘yxatdan o‘tkazish, bajarish va monitoring qilish tartibi to‘g‘risidagi Nizom. - https://lex.uz/acts/246039
8. Ommaviy axborot manbalari: kun.uz (https://kun.uz/59130725; https://kun.uz/kr/39820712; https://kun.uz/kr/news/2023/11/09/fermerlar-bir-viloyat-ichidagi-xohlagan-klaster-bilan-shartnoma-tuzish-imkoni-beriladi; https://kun.uz/kr/news/2022/09/26/tortib-olinayotgan-hosil-klasterlarga-yem-bolayotgan-fermerlar); zamin.uz (https://zamin.uz/iqtisodiyot/86568-zbekistonda-agroklasterlar-bjicha-onunchilikni-takomillashtirishga-zarurat-bor.html).
9. UNIDROIT/FAO/IFAD. Legal Guide on Contract Farming. - Rome, 2015.
10. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharh / H.R. Raxmonqulov va O. Oqyulov tahriri ostida [nashriyot va yil aniqlashtirilsin]. - https://uzbekistan.osce.org/uz/node/74874
11. Zokirov I.B. O‘zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi. Umumiy qism: Darslik. - Toshkent: Adolat, 1996.
12. Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi: Darslik. I qism. - Toshkent: TDYUI, 2009.
13. Ro‘zinazarov Sh., Babayev J., Inoyatova S., Nuraliyev M. Fuqarolik huquqida majburiyatlarning bajarilishini ta’minlash usullari: O‘quv qo‘llanma [nashr ma’lumotlari aniqlashtirilsin].
14. Narmatov N.S. Xizmat ko‘rsatish sohasida tadbirkorlik faoliyatini fuqaroviy-huquqiy tartibga solish muammolari: yurid. fanlar dokt. ... dis. avtoref. - Toshkent, 2009. - 46 b.